

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

античної історії: Сб. научних статей: К 70-літтю со дня рождення проф. Э.Д. Фролова. Санкт-Петербург, 2003. С. 337, 340-341.

¹³ Шукин М.Б. Ранние вандалы // Германия – Сарматия. Курск-Калининград, 2010. Вып. II. С. 20.

О. Б. Шевченко (Одеса)

ДОСЛІДЖЕННЯ ДИТЯЧИХ ПОХОВАНЬ НА ПРИКЛАДІ КОЧОВИХ САРМАТИВ

Роботи присвячені суто дитячим похованням у сучасному сарматознавстві є історіографічною рідкістю. Дослідники неохоче беруться за реконструкції життя сарматських дітей. Так особливості дитячого поховального обряду у пам'ятниках гунно-сарматського часу на Середньому Єнісеї дослідила Т.І. Поліщук¹. Стаття М.Є. Берлізова була присвячена виявленню індикаторів вікової належності у поховальних пам'ятниках савромато-сарматської археологічної культури. Величезний за обсягом матеріал автор обробив за допомогою популярної у ті часи методики кластерного аналізу. Дослідник прийшов до висновків, що у цьому суспільстві зрілі чоловіки та молоді жінки знаходились у привілейованому становищі, а діти віку немовля та літні люди були обмежені у правах². У 2012 р. вийшла книга присвячена публікації дитячих поховань з могильнику Опушки, який розташований у центральній частині кримського передгір'я. У науковий обіг було введено матеріали з 37 поховальних споруд, що містили захоронення дітей I ст. до н.е. – III ст. н.е.³ Дослідили гендерну соціалізацію дітей ранніх кочовиків Південного Уралу Н.О. Берсенєва та А.Х. Гильмітдинова⁴. Окремі розділи присвячені дослідженню дитячої субкультури сарматів Нижнього Поволжя у колективній монографії «Половозрастная структура сарматського населення Нижнього Поволжя: погребальная обрядность и антропология», написаній провідними фахівцями цього регіону⁵. Коротка стаття О.Г. Зубаревої присвячена остіометричним вимірюванням скелетів сарматських дітей у похованнях Нижнього Поволжя⁶. Амулети-пронізи у вигляді скарабейів з дитячих поховань I–II ст. н.е. некрополя на Ілуратском плато (Східний Крим) дослідив М.О. Тарасенко та З.В. Ханутіна⁷.

Методи та теоретичні підходи до аналізу дитячих поховань добре розроблені у сучасній західноєвропейській та американській археології⁸.

Проводячи своє пілотне дослідження, присвячене реконструкції сарматського дитинства на базі великого могильника Новий, я зустрілася з низкою обмежень, які суттєво вплинули на очікувані мною результати⁹.

Одна з найбільших проблем, яка виникає здебільшого на рівні почуттів – це сучасне сприйняття дітей, дитячої смертності та перенесення цього бачення на реконструкцію життя давніх людей. Наприклад, римляни не бачили нічого поганого у вбивстві немовлят як таких, якщо вони дійсно були дуже маленькими. Сучасний світ, переважно засуджує вбивство немовлят. Але сьогоденні поняття, такі як «жорстокість» та «протиправна дія», не мають сенсу при обговоренні культурних практик минулого. Неможливо археологічно писати про дітей без попередньої деконструкції закодованих образів існуючих у нашому сучасному світі. Я впевнена, що таке правило має мати місце у будь-яких соціальних дослідженнях на археологічному матеріалі, але чи це можливо до кінця?

Однією з ключових проблем у сучасній науці є визначення статі похованої дитини. Антропологи пропонують різноманітні способи визначення статі для скелетів, що не досягли зрілості. Наприклад, існує методика заснована на описі ознак нижньої челюсті та клубової кістки. Але проведені порівняльні експерименти (на базі визначення ДНК) показали, що цей метод працює зі значними похибками.

У пострадянському науковому світі антропологи, досить впевнено визначають стать похованого десь з 16-17 років, до цієї межі переважно вказується приблизний вік дитини. Генетичні визначення є наразі малодоступними та здебільшого виконуються для скелетів дорослих.

Без генетики або антропології можна спробувати зрозуміти гендерну направленість дитячого захоронення за допомоги поховального начиння. Але, як показує наукова практика, визначення статі небіжчика за поховальним начинням є лише умовним методом, досить уразливим для критики. Між тим етнологічні паралелі говорять, що вже з малого віку дітей виховували згідно до їх гендерної належності. Вихід у цій ситуації ми вбачаємо в можливості порівняльного аналізу дитячих комплексів з поховальним начинням дорослих небіжчиків, стать яких визначена антропологом. Крім того існують широкі можливості відповідного етнографічного матеріалу.

Досвідчені археологи певно можуть згадати чимало випадків, коли виникала дискусія з приводу збереженості дитячих скелетів відносно дорослих. Принаймні особисто я неодноразово чула від

колег, що дитячі залишки, особливо віку немовля, зберігаються гірше ніж дорослі. Це дуже важливе питання, тому що якщо б залишки немовлят розклалися відносно швидко після захоронення, то можна було б стверджувати, що немовляти «зникають» на кладовищах просто тому, що їх скелети не збереглись. Між тим дослідження західних колег показують, що це твердження не має під собою наукових підстав і дитячі скелети зберігаються не гірше ніж дорослі. Більш широке дослідження цього питання здатне допомогти реальному сприйнятті репрезентативності дитячих скелетів у могильниках кочовиків. Більш вузькими є питання - де кочові сармати ховали своїх дітей, разом з дорослими чи окремо. Якщо окремо, то з якого саме віку?

Значно впливають на дослідження та реконструкцію життя дітей давніх народів і труднощі у визначенні віку їх смерті. І як наслідок, умовність розподілу у вікових групах. Як правило, антропологи вік дітей вказують у діапазоні двох років, іноді кажуть до семи років, іноді до п'яти та інше. Таким чином віднесення певного індивіда до вікової групи відбувається досить непевно, і як наслідок, і реконструкції, що базуються на цьому тлі, також стають досить уразливими.

У радянські часи під час новобудовних експедицій в Україні було відкрито багато сарматських поховань, у тому числі і дитячих. Але на жаль, здебільшого, неможливо дослідити ці скелети через їх втрату під час археологічних досліджень або їх подальшого зберігання. Варто відзначити, що у теперішній час підхід до дослідження дитячих скелетів кардинально змінився.

У похованні дитини разом з дорослим, ми можемо точно визначити кому належали ті чи інші речі, якщо комплекс залишився непорушеним. Але такі випадки трапляються вкрай обмежено. У разі порушення поховання, ми не маємо змоги визначити належність поховального начиння, що робить неможливим реконструкцію життя померлої дитини. Із цього більш загального питання виникають інші. Наприклад, чи поховання дорослого з дитиною відбувалось одночасно, чи у різний час? Чи були поховані небіжчики разом з родичами? Відповісти на ці питання здатні лише ретельна фіксація під час археологічних досліджень, а також дороговартісні генетичні визначення.

У разі відсутності слідів безпосередньо на скелеті, для антропологів становить значні труднощі визначення причин смерті індивіда. Між тим, відомості про причини смерті дитини здатні надати широкі можливості для реконструкцій життя певного соціуму. У

цьому ж руслі постає питання проблеми підрахунку дитячої смертності та її піків у давніх народів.

На межі багатьох дисциплін стоїть і проблема гендерної соціалізації дітей. У якому саме віці кочові сармати починали регулювати поведінку дітей згідно до їх статі. Як визначити ці особливості, маючи лише обмежені відомості. Чи починалась гендерна соціалізація у сарматів з народження, якщо так, то як це доказати на археологічному матеріалі? У будь-якому разі ці реконструкції бачаться дуже уразливими для критиці. Певно археологія має більший потенціал у питанні, в якому саме віці дітей давніх кочовиків починали долучати до праці. Як саме це проходило у хлопчиків та дівчат? Не менш цікавою є проблема верхнього віку дітей та переходу у доросле життя.

Ця невелика замітка має лише ознайомчий характер, покликаний окреслити найбільш значні проблеми, з якими стикається дослідник дитячого соціуму на археологічному матеріалі. Безумовно, з часом, кожен цей окремий аспект матиме свій розвиток і відкриються ще більш вузькі питання. Але мій досвід дослідження дитячих поховань показує, що навіть при значних обмеженнях, ми здатні робити цікаві та перспективні реконструкції.

---

¹ Полищук Т. И. Особенности детского погребального обряда в памятниках гунно-сарматского времени на Среднем Енисее // Евразия: культурное наследие древних цивилизаций. 1999. Вып. 2. С. 66-81.

² Берлизов Н. Е. Отражение возрастной стратификации савромато-сарматских племен эпохи раннего железа в погребальной обрядности // Теория и практика общественного развития. 2011. № 2. С. 255-258.

³ Стоянова А. А. Детские погребения из могильника Опушки (по результатам раскопок 2003–2009 гг.). Симферополь, 2012.

⁴ Берсенева Н. А., Гильмитдинова А. Х. Детские погребения ранних кочевников Южного Урала (IV–II вв. до н.э.) // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2013. № 2(21). С. 55-62.

⁵ Балабанова М. А., Клепиков В. М., Коробкова Е. А., Кривошеев М. В., Перерва Е. В., Скрипкин А. С. Половозрастная структура сарматского населения Нижнего Поволжья: погребальная обрядность и антропология. Волгоград, 2015.

⁶ Зубарева Е. Г. Сарматские детские погребения в Нижнем Поволжье (остеометрический аспект) // Europeanscience. 2021. № 12(22).

⁷ Тарасенко Н. А., Ханутина З. В. Амулеты-пронизи в виде скарабея из детских погребений I–II веков н.э. некрополя на Илуратском плато (Восточный

-
- Крым) // Археология, этнография и антропология Евразии. 2021. Том. 49. № 3.
- ⁸ Scott E. The Archaeology of Infancy and Infant Death. BAR Intern. Ser. 1999; Baxter J. E. The archaeology of Childhood: Children, Gender, and Material Culture. Walnut Creek. Alta Mira Press, 2005.; Lucy S. J. The Archaeology of Age // The Archaeology of Identity. Approaches to Gender, Age, Status, Eth-nicity and Religion. 2005.
- ⁹ Шевченко О. Б. Дитячі поховання з могильника Новий середньосарматського часу (ранній період) // Сходознавство. 2022. 89. С. 108-138.

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOlb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IPE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IPE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О.В., Корчемна І.С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я.....	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П.М. Біцилли (до дня пам'яті).....	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П.А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.....	90
<i>Венгер А.Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II.....	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіосак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тощев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіполітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багатидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмілий підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518